

М. К. Галабурда, канд. екон. наук, доцент,
кафедра політичної економії
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ

АНОТАЦІЯ. Доповідь присвячена проблемам еволюції методології дослідження відносин власності. Розкрито принципи формування основних концепцій власності та їх методологічні взаємозв'язки. Здійснено спробу узагальнити сучасні інституціональні теорії власності, визначити перспективні напрямки їх розвитку.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Власність, приватна власність, суспільна власність.

SUMMARY. The thesis contains methodological principles of economic analysis of property rights. The basic conceptions of property have been grounded in the research.

Теоретичні дослідження відносин власності, їх сутності та впливу на соціально-економічні процеси в суспільстві завжди викликали гострі дискусії в академічних колах. Вже саме існування економічних благ, головними властивостями яких є корисність та рідкісність, ставить питання про можливості врегулювання відносин між людьми з приводу їх присвоєння та користування ними.

Економічна історія ілюструє нескінченну послідовність змін у відносинах власності. Форми, яких набирали відносини власності протягом розвитку людства настільки різноманітні, що складається враження відсутності хоч якихось одноманітних проявів, які дозволили б здійснити їх теоретико-економічне дослідження. Тому не дивно, що коли ми вводимо в науковий аналіз інститут власності, то аналітична увага фокусується на тих узагальнених, типізованих суспільних явищах, які є близькими до предмету соціології. Ще більшою мірою це стосується аналізу впливу змін відносин власності на структуру суспільної взаємодії та пояснення історичного процесу її трансформації.

Протягом століть філософські ідеї, які визначали природу та суспільні функції власності, формувались під впливом боротьби за забезпечення, скасування або обмеження тих чи інших її форм. Серед різноманітних концепцій і теорій власності, сформованих за всю історію людства, можна виділити два філософські напрямки, які обґрунтовували індивідуалістичну та суспільну природу відносин власності.

Аристотель, який вперше звернув увагу на наявність взаємозв'язків між формою власності та системою стимулів до ефектив-

ного використання об'єктів власності, не тільки констатував ці зв'язки, а й заклав методологічну базу для їх дослідження — концепцію природного права. Спираючись на принципи етики, Аристотель вважав за необхідне врахування критеріїв справедливості¹ при аналізі структури відносин власності. Сформульовані принципи природного права лягли в основу подальших обґрунтувань наявних історичних форм відносин власності. Римські теоретики права та середньовічні схоласти, фізіократи та представники класичної політекономії використовували методологічні принципи природного права для пояснення і обґрунтування відносин власності.

Не слід помилятись стосовно методологічних можливостей природного права у науковому дослідженні. Концепція, яка розроблялась і відточувалась майже два тисячоліття краще підготовлена до методологічних перевірок, ніж будь-яка сформована на швидкоруч суб'єктивна оцінка. Наукові роботи теоретиків римського права², в яких аналізувались факти і формувались правові принципи відносин власності, були не тільки нормативними правилами³, а й логічно пояснювали прикладні аспекти впливу відносин власності на соціальні структури. Непорушний фундамент логіки, закладений римськими юристами, викликав захоплення протягом віків, що наклало свій відбиток на подальший розвиток методології економічного аналізу відносин власності.

Погляди середньовічних схоластів на відносини власності більше близькі до концепції природного права Аристотеля, ніж до його трактування римськими юристами. Власність, на думку Фоми Аквінського, не суперечить природному праву, однак є результатом інтелектуальних винаходів людини, який може бути обґрунтовано наступними міркуваннями: люди будуть краще слідувати за тим, що їм належить; люди будуть краще працюва-

¹ Зауважимо, що Аристотель використовував дві категорії справедливості, які відрізнялись за сутнісним змістом — «природно справедливе» (життєво необхідні форми поведінки) та «інституціонально справедливе» (форми поведінки, які є результатом людських винаходів в процесі історичного розвитку суспільства).

² Нажаль, більшість робіт було знищено за наказом Юстиніана, однак частина з них увійшла у «Звід законів», який включав у себе *Institutiones* — підручник для початківців, *Digestae* (*Pandectae*), складений із фрагментів робіт юристів (унікальний спосіб формування кодексів), а також сам Кодекс в якому викладено всі чинні на той момент законодавчі акти Римської Імперії. Істинно науковий характер, на думку Й. А. Шумпетера, носить друга частина під назвою *Digestae*, куди було включено роботи Юлія Павла, Цельса, Папініана, Ульпапіана, Модестіна та багатьох інших римських юристів.

³ Основними нормативними елементами власності римського права є наступне: право на фізичне використання матеріальних об'єктів; право на присвоєння доходу від матеріальних об'єктів; повноваження по управлінню, яке включало відчуження.

ти на самих себе; чіткий поділ власності збереже суспільний порядок, через відсутність приводу для суперечностей. Визначені на цій основі суспільні функції власності, повністю співпадають із трактуванням Аристотеля, на якого спирався св. Фома. Роботи пізніх схоластів продовжували традиції попередників і розглядали суспільні інститути власності як утилітарні механізми, які потребують пояснення і обґрунтування через суспільну доцільність («суспільне благо»). Сама суспільна доцільність могла ставати аргументом «за» або «проти» тих чи інших форм власності в залежності від історичних реалій.¹

Спробуємо визначити методологічні властивості концепції природного права, яка з часів її формулювання Аристотелем неодноразово видозмінювалась. Ми не будемо заглиблюватись у трактування окремих положень римськими правниками чи середньовічними схоластами, а зупинимось на узагальнених положеннях, які було сформовано пізніми схоластами та філософами 18 ст. Згідно принципів філософії наукового пізнання, передумовою будь-якого наукового дослідження виступає аналітична уява про взаємозв'язки між явищами і процесами, яка, в свою чергу, слугує основою для постановки проблеми. Для філософії суспільних наук² аналітична уява була виражена у концепції природного права, яка складалась із нормативного та пояснювального елементів. Нормативне природне право — ціннісні судження стосовно фактів, а також тих взаємозв'язків між ними, які розкриваються через пояснювальне природне право. Ціннісні судження виносились на основі критеріїв «природної справедливості», які дозволяли оцінити відповідність явища суспільній доцільності за даних історичних умов. Визначення відповідності того чи іншого явища до критерію природної справедливості потребувало глибокого аналізу конкретних історичних умов. Отримані в процесі такого аналізу узагальнення формують аналітичну концепцію природного права (нормативне природне право передбачає пояснювальне природне право). Як стає зрозумілим, різниця між ци-

¹ За допомогою методологічних прийомів природного права обґрунтовувалась теза про доцільність приватної власності для тих цивілізованих суспільств, які пройшли через свій природний стан і усвідомили необхідність підтримання миру та порядку. Водночас можливість широкого маніпулювання теоретичними та моральними принципами робила подібні аргументації недосконалими, дозволяла уникати зворотної перевірки там, де необхідність суспільної власності могла бути обґрунтована за допомогою аналізу нових фактів.

² В даному контексті під філософією ми розуміємо «філософічні дисципліни» або суму наук, за Ф. Аквінським. Філософія суспільних наук, згідно такого трактування — науки про розум і суспільство, на відміну від «натуральної філософії», яка включала природничі науки і математику.

ми двома складовими природного права є аналогічною різниці між оцінними судженнями та аналітичними положеннями в економічній теорії. Таким чином, методологічна всеосяжність предметної проблематики обумовила той факт, що філософія природного права довгий час залишалась тим фундаментом, який утримував всю систему суспільних наук в рамках систематизованого цілого універсальної філософії моралі.

Не можливо розглядати роботи фізіократів у відриві від філософії моралі, методологічно сформованої за принципами природного права. Для підтвердження цього достатньо розглянути основні передумови аналізу. Так, головна передумова фізіократів *Ex natura jus, ordo, et leges* (із природи право, порядок та закони) означає, що позитивний порядок реального світу, який відповідає фізіократичному природному порядку, представляє собою усвідомлений ідеал людської природи. Як видно, за своїм змістом такі передумови досить сильно переплітаються із роботами Фоми Аквінського та його послідовників, тому можна погодитись із думкою Й. А. Шумпетера, що теорії Кене про державу і суспільство — є невдалою спробою переформулювання доктрини схоластів¹.

Слід зауважити, що з позицій нормативної методології наукового пізнання, така передумова робить подальші обґрунтування доктринальними та відірваними від реальних процесів історичних змін². Задля згладжування подібних недоліків, Ф. Кене здійснив поділ нормативного природного права на фізичні та моральні закони, які, на його думку, є незмінними та найкращими із можливих законів, а також усунув перепони для їх використання у прикладному аналізі історично сформованих соціальних інститутів. Таким чином, методологія аналізу відносин власності фізіократами, при вищезгаданій видозміні передумов, зберігає в своїй основі інструментарій природного права пізніх схоластів.

Подальша еволюція методології дослідження відносин власності, пов'язана із етапом остаточного виокремлення економічної науки із філософії моралі. Це зовсім не означає абсолютного розриву, навпаки, ті методологічні зв'язки, які притаманні класичній політекономії ілюструють успадкування нею принципів моралістики. Щоб не створювати враження голосливих висновків, слід

¹ Шумпетер Й. История экономического анализа в 3 тт. — СПб.: Экономическая школа, 2004. — С. 294.

² Аналіз робіт Лессія (одного із послідовників св. Фоми) дозволяє стверджувати про більш глибоке розуміння, ніж у спрощених теоретичних схемах Кене, Гурне та ін., історичної відносності природного права, яке видозмінюється в залежності від змін соціального стану та структур суспільства.

звернутися до аналітичної етики епохи просвітництва. Роботи Гоббса, їх критика Шефтсбері та Хатчесона, узагальнені положення теорії моральних почуттів в етичних концепціях Юма, Такера та Бентама були побудовані на принципах гедонізму та методологічного індивідуалізму. Рушійна сила індивідуалістичного суспільства — власні розумні інтереси кожного із індивідів, які враховують інтереси, почуття та реакцію інших людей. Такий концептуальний підхід, який Дж. Бентам назвав терміном «утилітаризм»¹, дозволив абстрагуватись від надіндивідуальних цінностей (цінностей, які ставили будь-які інтереси вище, ніж інтереси самого індивіда) та сформувані аналітичну уяву про суспільне благо² — основу всіх суспільних цінностей, побудованої на засадах системи індивідуалістичних цінностей, скріплених нормами моралі. Звідси впливає головний нормативний принцип утилітаризму — найбільше щастя найбільшій кількості людей.

Цей філософський підхід вплинув на аналітичне сприйняття відносин власності, які на думку Д. Юма потребували всебічного обґрунтування, особливо з позицій справедливості. Раціоналізм як метод філософії природного права використовувався Д. Юмом у поясненні законів, за якими регулюються відносини власності без втручання з боку держави або інших зовнішніх сил. Необхідними і достатніми умовами раціональності відносин власності, від яких залежать мир і безпека суспільства, Юм вважав стабільність володіння, передачу об'єктів власності шляхом угод, виконання зобов'язань. Що в принципі відповідало основним методологічним тенденціям філософії моралі, яка основну увагу концентрувала на структурі стимулів та наявності моральних прав і зобов'язань у відносинах власності³.

Немає сенсу ілюструвати способи обґрунтувань, які використовували моралісти епохи просвітництва, зауважимо лише, що ці методи варіювались від передумов інтуїтивного людського сприйняття абсолютних моральних законів (Дж. Локк) до побудови теорій, які пояснювали людські судження про поведінку (А. Сміт). Саме останні представляють найбільше значення для нашого подальшого аналізу.

¹ Утилітаризм — остання система природного права, яка виникла на етапі виокремлення економічної науки із рамок філософії моралі, — не зміг, на відміну від попередніх систем, здійснювати над ними ефективний контроль.

² Під суспільним благом утилітаристи розуміли суми всіх задоволень, які отримують індивіди в суспільстві від реалізації своїх гедоністичних переваг.

³ Юм Д. Трактат о человеческой природе. — Мн.: ООО «Попурри», 1998.

Справа в тому, що А.Сміт, як і його вчитель Ф.Хатчесон, був професором філософії моралі. І якщо умовно розділити спадщину А. Сміта, то «Багатство народів» та «Теорія моральних почуттів»¹ — «це два блоки, що вирублено із більш загального, систематизованого цілого»². Саме «Багатство народів», яку на думку більшості методологів важко зрозуміти у відриві від «Теорії моральних почуттів», стала тією віхою в історії економічної науки, яка її остаточно виокремила в самостійну галузь наукових знань, сконцентрувала аналітичну увагу науковців в окремих галузях моральної філософії, обумовила формування специфічних принципів та методів теоретичних досліджень.

Звернувшись до «Теорії моральних почуттів» А.Сміта ми можемо прояснити найбільш складні і на перший погляд незрозумілі елементи «Багатства націй», особливо у частині дослідження явищ і процесів, пов'язаних із власністю. Розділивши аналітичну етику на теорію про людську поведінку і теорію, яка пояснює цю поведінку, А.Сміт широко використовував методологічні принципи природного права. Однак його підхід до аналізу є відмінним від попередників. До основних відмінностей можна віднести наступне: судження про власну поведінку виносяться із принципів оцінки інших людей; природними є будь-які психологічно нормальні дії, з точки зору реалістичного аналізу,³ вплив корисності на етичні судження не сприймається як постулат, а розглядається як проблема, яку вирішує кожен із індивідів; звичаї, традиції та мода вважаються істотними факторами впливу на людську поведінку.

Тепер, коли описано імпліцитні методологічні передумови аналізу «Багатства народів», можна виокремити ті постулати власності, які закладено в теорії ренти, прибутку та заробітної плати. Фактором витягу ренти є виникнення приватної власності на землю, а прибутку — можливості власників капіталу наполягати на отриманні власного доходу⁴. Іншими словами, структура відно-

¹ Смит А. Теория нравственных чувств. — М.: Республика, 1997.

² Шумпетер Й. История экономического анализа в 3 тт. — СПб.: Экономическая школа, 2004. — С. 162

³ Таким чином, на відміну від схоластів та аристотеліанців, природне перестає отожднюватись із ідеальним.

⁴ В главах VIII—X «Багатства народів» здійснено всебічний аналіз тези природного права про «природний характер винагороди за працю» та процесу розподілу результатів праці робітника між власниками землі та капіталу. Найбільшої уваги заслуговують зауваження Сміта стосовно того, що люди монополізують землю так само, як вони могли б монополізувати повітря там, де для цього існувала б технологічна можливість, а також стосовно можливостей витягу прибутку завдяки легкості, з якою власники капіталу можуть об'єднатись проти бідних та беспорядних працівників, «які змушені або голодувати, або шляхом погроз примусити власників негайно задовольнити їх вимоги».

син власності, визначає спосіб у який будуть розподілені доходи в суспільстві. А. Сміт не ставив перед собою задачу пояснити історичну природу походження відносин власності, не ставив він задачі і у поясненні соціальних форм інститутів власності, що дозволяє пояснити використання методів аналізу природного права при описі та дослідженні явищ і процесів, пов'язаних із власністю. Як правило, такий опис розпочинається із уявного «природного стану суспільства», за якого природно справедливим станом речей вважались первіснообщинні умови суспільного буття.

Зазначимо, що класична політекономія не мала однозначного погляду на приватну власність. Дж. С. Міль неодноразово підкреслював відсутність ґрунтовних досліджень впливу форм власності на економічні стимули суб'єктів господарювання та неможливості аксіоматичного сприйняття доктрини абсолютних переваг системи стимулів, породжених приватною власністю над системою стимулів за колективної або суспільної власності. В своїй роботі «Основи політичної економії» Міль окреслив проблематику соціальної філософії як пошук соціально доцільних інститутів, але не в наявній історичній формі, а таких, які може ввести вільне від традицій та забобон суспільство. Соціальна доцільність залежить від місця і ролі інститутів у системі суспільних зв'язків — результатів, які слід очікувати від заданих змін соціальної моделі¹.

Дискусії про методи економічних досліджень, які велись між представниками двох альтернативних течій кінця 80-х років XIX ст., — австрійського маржиналізму Карлом Менгером та німецької історичної школи Густавом Шмолером, вплинули і на способи аналізу відносин власності. Зокрема, розширення сфери аналізу німецької історичної школи, акцент на моральних та правових рамках функціонування економіки, дозволили включити до методологічної проблематики відносин власності, крім суто економічних, таксономічні та соціально-філософські аспекти². Розгорнута класифікація відносин власності Густава Шмолера яскраво ілюструє видозміни реальних форм власності в залежності від розвитку правових і моральних норм суспільства.

Егалітаризм — є другою за значимістю течією філософії моралі, яка на основі критики нерівності розподілу багатства обстоювала тезу про суспільну природу відносин власності. Немає серед теоретиків егалітаризму більш значущої постаті, ніж Карл

¹ Миль Дж. С. Основы политической экономии и некоторые аспекты их приложения к социальной философии: В 3 т. — М.: Прогресс, 1980.

² Густав Шмоллер дав розгорнуту класифікацію відносин власності та проаналізував справедливість її історичного розподілу.

Маркс. Методологія роботи Маркса екуменічно поєднує теоретичні досягнення класичної політекономії та принципи історизму економічної науки. Трактуювання історичного процесу як процесу природного, який має свої природні закономірності певною мірою пояснює Марксове розуміння впливу відносин власності на соціально економічні процеси. Покладений в основу концептуального бачення процесів суспільного розвитку «спосіб виробництва» — поєднання наявних форм власності на засоби виробництва та виробничих відносин, дозволив проаналізувати економічні зв'язки в капіталістичній економіці². Таким чином, вся структура фундаментальної роботи Маркса «Капітал» пронизана аналізом впливу відносин власності на соціально-економічні відносини в суспільстві. Однак відсутність повного системного аналізу сутності та змісту відносин власності в «Капіталі» обумовлює необхідність методологічного пошуку джерел тих імпліцитно закладених ідей про власність, які дозволять зрозуміти сутність і функціональний зміст відносин власності в онтології розвитку капіталістичної системи, за Марксом.

Найбільш імовірним джерелом ідей Маркса про вплив відносин власності на структуру економічних відносин можна вважати «Багатство народів». Описані вище тези А. Сміта про розподіл результатів праці можуть слугувати передумовою для створення теорії експлуатації. Однак ідеї про насильницьку природу відносин власності мають походження від французької філософії та були досить поширеними в епоху просвітництва. Якщо звернутись до робіт Ленга, можна побачити практично повний прообраз картини експлуатації капіталістами найманих робітників, номінально вільних, але по суті рабів.

Обмеженість обсягів даної роботи не дозволяє проілюструвати ті взаємозв'язки, які існують між філософією, економічною та соціальною теорією егалітаризму та теологією і середньовічною схоластикою. Зауважимо, що причинами появи теорій суспільної власності слугували проілюстровані вище недоліки природного права при обґрунтуванні власності. Досить часто спрямування критики переходило від аргументації приватної власності на саму власність як таку, а методи критики нічим не відрізнялись від ме-

¹ За Марксом, інституціональне різноманіття економічних систем — прояв в загальному універсального процесу історичного розвитку.

² Капіталістичною вважається така економіка, за якої фізичний капітал знаходиться у власності людей, які не є найманими робітниками. Таке визначення й до цих пір вважається найбільш повним, таким, що згідно принципу «бритви Оккама» дозволяє усунути решту синонімічних категорій (економіка приватного підприємництва, економіка приватної власності тощо).

тодів тих, на кого вона була спрямована. Методологія досліджень філософів-егалітаристів XVIII ст. була по суті методологією природного права.

Тому не будемо вдаватись до детального опису робіт, а обмежимося лише основними висновками, які було зроблено найбільш видатними філософами того часу. Ж. П. Бріссо де Варвіль у своїй роботі 1780 р. «Філософські дослідження про право власності та крадіжку» обґрунтовував тезу, що права власності не існує, а сама власність — крадіжка. Габріаль Бонно де Маблі, на основі дослідження широкого фактичного матеріалу доводить, що приватна власність на землю є основною причиною майнової нерівності, а сама власність — безсумнівним злом¹. Обґрунтування розподілу виробленого продукту на основі принципів справедливості, яке здійснив Вільям Гудвін², на погляд більшості методологів може вважатись однією із найкращих робіт в цьому напрямку. Головна методологічна передумова досліджень Гудвіна — ідея людського розуму, який подібно чистому аркушу паперу заповнюється на основі досвіду та під впливом суспільних інститутів.

Проведений нами аналіз еволюції філософської та наукової думки до початку XX століття свідчить про неоднорідність пояснень сутності відносин власності, способів та масштабів їх впливу на загальну структуру суспільних відносин. Подальший розвиток теорії власності пов'язаний із тим етапом еволюції економічної науки, коли було з'ясовано основні проблеми теорій обміну і виробництва. Упорядкування неокласиками всієї сукупності взаємопов'язаних елементів економічної системи суспільства, чітке розмежування економічних фактів реальної дійсності дозволило поділити економічну науку на три складових — чисту, прикладну та соціальну економіку. Беззаперечним є твердження неокласиків, що предмет соціальної економіки пов'язаний із фактом присвоєння благ. «Між фактом присвоєння та юридичним закріпленням права власності — місце теорії справедливості. Саме в цій сфері криється основна істина, відносно якої точаться суперечності. Формулювати природничі закони, наводити емпіричні факти присвоєння багатства індивідом в суспільстві — все це ніщо. Аналізувати ці способи з точки зору справедливості, яка

¹ Слід зазначити, що робота «Сумніви, які висловлено філософам-економістам з приводу природного і необхідного порядку політичних суспільств» (1768 р.) була критикою теорії приватної власності фізіократів.

² Goodwin W. Enquiry Concerning Political Justice. 1793

ґрунтується на філософії моралі, визначити їх недоліки та переваги — в цьому все»¹.

Слід зазначити, що попри абстрагування мейнстріму від соціально-економічних проблем, окремі прикладні аспекти відносин власності (розрахунок компенсацій, тарифів, баз оподаткування тощо) привертали увагу економістів, особливо у взаємозв'язку із швидким розвитком і популяризацією теорії суспільного добробуту. В цьому аспекті наукові дискусії з оподаткування власності є найбільш показовими. Створені юристами різноманітні методи оцінки майна стали предметом критики економістів, які вказували на логічну плутанину у визначенні раціонального рівня доходу від вартості об'єктів власності, яка сама виводиться із очікуваного рівня доходів.

Систематичний аналіз відносин власності бере свій початок із робіт Коуза, Алчіяна, Демсеца, Кесселя, які в 1960-х роках звернули увагу на необхідність зміни аналітичного підходу у дослідженні впливу відносин власності на економічні процеси в суспільстві, у зв'язку із досягненнями теорії суспільного добробуту. Принаймні, це стосується використання теорії альтернативних витрат, максимальної реалістичності передумов аналізу політики, аналізу факторів виробництва як таких, що мають інституціонально обумовлений набір прав на виконання певних дій.

Розвиток методологічного апарату, дозволив проаналізувати вплив розподілу прав власності на систему економічних стимулів учасників економічного процесу. І якщо індивідам буде надано різні права власності на використання рідкісних ресурсів, то це призведе до протистояння економічних інтересів. Оптимізаційні задачі, які дозволяє розв'язати економічна теорія прав власності, в цілому можна розглядати як складову функції суспільного добробуту, цільові параметри якої включають аргументи, які максимізуються за наявних інституціональних обмежень. Зважаючи на зауваження Е. Фуруботна стосовно того, що природа походження більшості обмежень пов'язана із методами державного регулювання, а також на результати досліджень Дж. М. Б'юкенена, викладених у роботі «Розрахунок згоди»², можна прийти до висновку необхідності доповнення теорії прав власності теорією держави. Крім того, множинність можливих оптимумів за наявних обмежень та множини проблем, які потребують вирішення, формує

¹ Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии / Л. Вальрас. — М.: Изограф, 2000.

² Бьюкенен Дж. Конституция экономической политики; Расчет согласия; Границы свободы / Дж. Бьюкенен; Редкол.: Р. М. Нуреев (гл. ред.) и др. — М.: Таурус Альфа, 1997.

додаткові проблеми у визначенні інститутів власності. Формування таких інститутів — процес, який потребує багато часу та впливає на обмеження через провокування конфлікту інтересів.

Такою в загальних рисах є методологічна специфіка теорії відносин власності на сучасному етапі еволюції економічної думки. Важко судити, наскільки економічна наука відірвалась від філософії природного права, але безсумнівною залишається її методологічна залежність від філософії моралі. Спробуємо узагальнити ту частину висновків, які складають основу сучасних знань у сфері відносин власності та визначити напрямки подальшого розвитку теоретичних знань. За своїм економічним змістом власність — відносини між людьми із приводу присвоєння економічних благ. Природа виникнення відносин власності пов'язана із природою стимулів людської взаємодії стосовно розподілу економічних благ, що обумовлює необхідність повного теоретичного обґрунтування сутності та функціонального змісту таких відносин. Складність феномену відносин власності потребує теоретичного осмислення його сутнісних та змістовних форм, яке дозволить визначити найбільш суттєві взаємозв'язки з іншими елементами системи економічних відносин.

Форма, яку набувають відносини власності, залежить від співвідношення таких елементів, як суб'єкти (індивіди, групи індивідів та суспільство, представником інтересів якого виступає такий специфічний суб'єкт, як держава), об'єкти (матеріальні та нематеріальні блага, блага виробничого призначення та кінцевого споживання, приватні та суспільні блага тощо) та способи реалізації взаємодії між суб'єктами. Під формою власності розуміють зовнішній прояв сутності і змісту відносин власності. Спираючись на філософію наукового пізнання, можна виділити сутнісні та змістовні форми відносин власності, які за умови належного теоретичного осмислення дозволяють аналізувати історично сформовані реальні форми таких взаємозв'язків. Сутнісні форми визначаються на основі таких невід'ємних критеріальних ознак, як суб'єкти і об'єкти власності.¹ Змістовні форми відносин власності обумовлені упорядкованістю внутрішніх взаємозв'язків та структурою прав власності.

¹ До сутнісних форм можна віднести державну, групову (колективну) та індивідуальну власність, власність на приватні та суспільні блага, власність на фактори виробництва та споживчі блага тощо.

Права власності — це продукт еволюції суспільних відносин. Вперше сформульовані А. Оноре 11 прав власності¹ з урахуванням суб'єктів і об'єктів цих відносин обумовлюють широкий спектр гіпотетичних форм власності, економічна сутність яких полягає у визначенні прав і обов'язків власника стосовно вигід та витрат від використання об'єктів власності². Згідно концептуальних положень економічної теорії прав власності, правові форми — безперервний ланцюг правоможностей на об'єкти власності, що обумовлює необхідність скрупульозного підбору аналітичного інструментарію, який допоможе визначити відповідність економічних рішень суб'єктів господарювання до цільових пріоритетів використання об'єктів власності³.

Нормативні теорії чітко визначили економічну сутність приватної та суспільної власності, які допомагають зрозуміти всю різноманітність реальних форм відносин власності. Приватна власність — форма суспільних відносин, економічний зміст яких полягає у виключних правах власників претендувати на всі вигоди та обтяження всіма збитками, що породжені використанням блага. Саме такий зміст приватної власності є фундаментальним інституту ринку, який визначає її соціальні функції та характеризує ринкову економіку як таку. Серед соціальних функцій, які виконує приватна форма власності, найважливішою є забезпечення потреб суспільства. Отримання вигід власником засобів виробництва в ринковій системі неможливе без спрямування виробничого процесу на задоволення суспільних потреб⁴.

Принциповою відмінністю форм державної власності є рівність прав і обов'язків всіх членів суспільства стосовно розподілу вигід та витрат від використання об'єктів власності. Така система розподілу прав власності передбачає не тільки чітку специфікацію цільової функції суспільного добробуту⁵, яка визначає суспільні

¹ Honore A. M. «Ownership». In Oxford essays in jurisprudence. Ed. by Guest A. W. (Oxford, 1961), 112—128.

² Зауважимо, що права власності виступають обмеженням можливості фізичних маніпуляцій із об'єктами власності та не обмежують можливостей впливу на їх мінову цінність.

³ В даному випадку ми спираємось на роботи А. Алчіяна та Г. Демсеца, які дозволяють зробити подібні висновки.

⁴ Мизес Л. фон Человеческая деятельность: трактат по экономической теории. — Челябинск: Социум, 2005. — С. 614—620, 640—641.

⁵ Цільова функція суспільного добробуту — функція яка виражає залежність цільових параметрів добробуту суспільства від тих економічних, соціальних та інституціональних змінних, які визначають стан економічної системи суспільства та якісні характеристики рівня життя. До нормативних функцій держави відносять забезпечення ефективності, справедливості, свободи вибору та збереження інституціональних цінностей, які в своїй сукупності формують цільову функцію суспільного добробуту.

функції державної власності, а й визначення конкретних способів та процедур узгодження суспільних інтересів. Чітка специфікація цільової функції суспільного добробуту дозволяє визначити інструментальні цілі, які забезпечує використання об'єктів державної власності. І навіть якщо обмежитись цілями ефективності, то перелік інструментальних функцій державної власності включає принаймні регулювання діяльності монополій, забезпечення суспільними та приватними благами за неповноти ринків, усунення екстерналій, вплив на рівень безробіття.¹

За решти рівних умов властивості об'єктів власності не мають принципового значення. Може йтися про приватні та суспільні блага, блага кінцевого споживання, напівфабрикати або блага виробничого призначення тощо. Навіть наявність чи відсутність екстернальних властивостей, ознак природної монополії у об'єкта власності не змінює економічний зміст сутнісної форми державної власності — витрати та вигоди повинні бути рівномірно розподілені в суспільстві. Важливим в даному випадку є державний устрій — конституція². Будова держави, структура суспільної взаємодії, система норм і звичаїв визначають спосіб, у який будуть реалізовані права власності, ієрархію інтересів у сфері використання об'єктів державної власності.

Характеристика змістовних форм є більш складною, її формулювання залежить від порядку внутрішніх взаємозв'язків та структури прав власності, що обумовлює пошук відправних точок аналізу всієї сукупності взаємопов'язаних елементів відносин власності. На основі систематизованих реальних фактів методом абстракції в економічній теорії прав власності сформульовано ідеалізовані елементи — правові режими, які визначають доступ до рідкісних ресурсів: державна, спільна та приватна власність³.

¹ *Musgrave R. A. The theory of public finance. McGraw-Hill, New York. 1958.*

² Постановка питання щодо визначального впливу конституції суспільного устрою бере свій початок із робіт К. Вікселя, яке в подальшому було обґрунтовано Дж. М. Б'юкененом. Теоретичні обґрунтування, представлені в роботах Б'юкенена сформували підвалини нового напрямку в економічній теорії — конституційної економіки. Більш детально можна ознайомитись: *Джеймс Б'юкенен. Сочинения. Пер. с англ. Серия: «Нобелевские лауреаты по экономике». Т. 1./ Фонд экономической инициативы; Гл. ред. кол.: Нуреев Р. М. и др./ — М.: Таурус Альфа, 1997.*

³ Нагадаємо зміст цих правових режимів. За умов державної власності, доступ до ресурсів регулюється системою суспільних інтересів, а тому жоден із учасників ринку не може мати привілеїв доступу до державної власності на основі власних індивідуалістичних інтересів. Спільна власність є аналогічною до державної у змісті привілеїв доступу, основна відмінність полягає у відкритості доступу до власності. Приватна власність визначає привілейований доступ до власності окремого індивіда (власника), або осіб, яким делеговано повноваження (Waldorn J. What is private property? — *Oxford Journal of Legal Studies*. — 1985, v. 5, № 3.).

Елементарні правові режими власності в реальному житті практично ніколи не трапляються ізольованими. Інституціональна специфіка конкретного суспільства на певному етапі його розвитку визначає той спосіб, у який будуть сполучені ці правові системи у змістовні історичні форми. І якщо прийняти до уваги комбінаторну здатність прав власності, які можуть формувати навіть такі змістовні форми, що за своїми ознаками імітуватимуть інші (наприклад, акціонерна власність), то різноманітність форм власності може вважатись воістину нескінченною. На нашу думку, використання саме такого методологічного підходу у дослідженні відносин власності дозволяє здійснити пошук всієї різноманітності прояву фактів, що утворюють складний феномен власності та уможливлюють відповідне використання логічних процедур для простеження взаємозв'язків між ними.

Незалежно від встановлених передумов про природу виникнення прав власності, методологія визначення впливу розподілу правових елементів на систему стимулів учасників економічних відносин є складовою оптимізаційних задач економічної теорії суспільного добробуту. Визначення парето-ефективних правових режимів власності є необхідною, але не достатньою умовою вибору оптимальних правових структур, які максимізують функцію суспільного добробуту. Остання, крім ціннісних параметрів ефективності, включає справедливість, свободу та інституціональні цінності конкретного суспільства на певному етапі його розвитку. Це зумовлює конфлікт цільових пріоритетів у оптимізаційних задачах (досягнення всіх цільових пріоритетів неможливо одночасно і повною мірою), методологія розв'язання якого сумісна із методологією оптимізації теорії суспільного добробуту.

Теоретичне визначення оптимальних правових структур відносин власності не означає можливість їх повного прикладного використання. Розробка інструментів трансформації відносин власності потребує аналізу їх економічної (обумовлена фінансовими обмеженнями, браком адміністративної інфраструктури, людського і фізичного капіталу тощо) та політичної здійсненності (обумовлена обмеженнями, які накладає суспільство на використання державою тих чи інших інструментів економічного впливу).

Розробка і оцінка альтернативних варіантів політики оптимізації відносин власності має розглядатись в контексті реально існуючого механізму влади і політичного процесу. Оптимальне застосування інструментів трансформації відносин власності на практиці можливе лише при їх прийнятності в рамках політико-економічного процесу. Крім того, сучасна методологія аналізу

відносин власності знаходиться у досить складних умовах ідеологізації економічної науки. Особливо це стосується морально-етичних аспектів дослідження, із яких по суті і розпочиналась еволюція наукових поглядів на власність. Широкий фактичний матеріал, який надають трансформаційні економіки ілюструє колізії, що не можуть бути обґрунтовані лише через пошук ефективного оптимуму. Концепції справедливості та способи політичного врегулювання інтересів в суспільстві повинні враховуватись при цілеспрямованій видозміні історичних форм, особливо на пострадянському просторі. Ці аспекти відносин власності, на мою думку, стануть предметом теоретичних досліджень на найближчу перспективу.

Література

1. *Alchian A. A., Demsetz H.* The property rights paradigm // *Journal of Economic History* — 1973. — 33. — pp. 1—17.
2. *Бьюкенен Дж.* Конституция экономической политики; Расчет согласия; Границы свободы / Дж. Бьюкенен; Редкол.: Р. М. Нуреев (гл. ред.) и др. — М.: Таурус Альфа, 1997.
3. *Мизес Л. фон* Человеческая деятельность: трактат по экономической теории. — Челябинск: Социум, 2005.
4. *Musgrave R. A.* The theory of public finance. McGraw-Hill, New York. 1958.
5. Природа фирмы: К 50-летию выхода в свет работы Р. Коуза «Природа фирмы» / Под ред. О. И. Уильямсона, С. Дж. Уинтера; Пер. с англ. М. Я. Каждана; Науч. ред. пер. В. Г. Гребенников. М.: Акад. нар. хоз-ва при Правительстве Рос. Федерации: Дело, 2001.
6. *Смит А.* Теория нравственных чувств. — М.: Республика, 1997.
7. *Шумпетер Й.* История экономического анализа в 3 тт. — СПб.: Экономическая школа, 2004.
8. *Юм Д.* Трактат о человеческой природе. — Мн.: ООО «Попурри», 1998.

Стаття надійшла до редакції 24.05.2010 р.